

REFRANES FAMOSÍSSIMOS Y PROVECHOSOS GLOSADOS, OBRA D'ORIGEN CATALÀ (VALÈNCIA, C. 1500)

Maria Conca - Josep Guia

Universitat de València, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació,
Avinguda Blasco Ibáñez 32, València 46010, Espanya
maria.conca@uv.es - josep.guia@uv.es

Refranes famosíssimos y provechosos glosados, work of a Catalan origin (València, c. 1500)

Abstract: In this paper new reasons are provided that show the Catalan origin of the work *Refranes famosíssimos y provechosos glosados*, printed in Burgos, in 1509 and 1515. In the field of the study of medieval wisdom texts, there has been reluctance to admit that certain Castilian works were translations of Catalan works, some of which were themselves translations from other languages, an attitude that denotes an academically inappropriate prejudice. The methodology used in this research has two aspects: a textual one, following the *method of phrasal concordances*, in the application of which the paremiological *corpus* of *Refranes famosíssimos* is analysed in contrast to the *corpora* of medieval Catalan and Castilian proverbs, and a contextual one, with documentary contributions about the author and the process of the publishing of the work, in addition to taking into consideration the pragmatic marks of the text. The results obtained show the dependence of *Refranes famosíssimos* on the original Catalan text, lost but of proven existence in Hernando Colom's *Regestrum: Refranes en prosa catalana glosados por mosen Dimas, prevere* (Barcelona 1511). It is conjectured that this work was printed in Valencia (c. 1500), taking into account the data provided about the author to whom the work is attributed, the inadvertent edition of Valencia (1523), and the woodcut of the cover, from the end of the 15th century. In conclusion, it is considered that this work meets the stated objective, through the contribution of unknown data in three aspects: linguistic, historical, and bibliographical.

Keywords: wisdom literature; translation; contrastive paremiology; phraseological diachrony; historical context

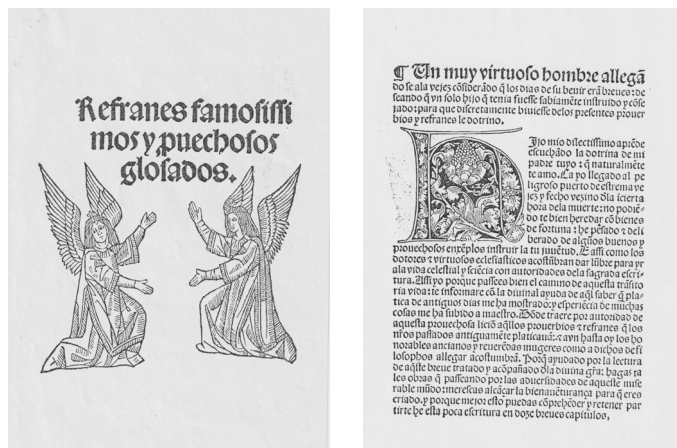
Resum: En aquest article aportem noves raons que fan palesa la catalanitat originària de l'obra *Refranes famosíssimos y provechosos glosados*, impresa per Fadrique de Basilea, a Burgos, en 1509 i 1515. En l'àmbit d'estudi dels textos sapiencials medievals, hi ha hagut reticències a admetre que determinades obres castellaneres eren traduccions d'obres catalanes, algunes de les quals traduccions també d'altres llengües, una actitud que denota un prejudici

acadèmicament inacceptable. La metodologia emprada en la nostra recerca presenta dues vessants: la textual, seguint el *mètode de concordances fràsiques*, en aplicació del qual analitzem el *corpus* paremiològic de *Refranes famosíssimos* en contrast amb els *corpora* de proverbis catalans i castellans medievals; i la contextual, amb aportacions documentals sobre l'autor i la peripècia editorial de l'obra, a més de prendre en consideració les marques pragmàtiques del text. Els resultats obtinguts evidencien la dependència de *Refranes famosíssimos* envers el text originari català, perdut però d'existència acreditada en el *Regestrum* d'Hernando Colom: *Refranes en prosa catalana glosados por mosen Dimas, prevere* (Barcelona 1511). Conjecturem que l'obra fou impresa a València (c. 1500), atenent les dades que aportem sobre l'autor a qui s'adjudica, la inadvertida edició de València (1523) i el gravat de la portada, de finals del s. XV. Com a conclusió, considerem que aquest treball ateny l'objectiu plantejat, mitjançant l'aportació de dades desconegudes en tres aspectes: lingüístic, històric i bibliogràfic.

Paraules clau: literatura sapiencial; traducció; paremiologia contrastiva; diacronia fraseològica; context històric

1. Introducció

Refranes famosíssimos y provechosos glosados és un llibre editat per l'impressor Fadrique de Basilea (Burgos 1509), sense menció d'autor ni de traductor. Hi ha un breu paratext introductor en tercera persona, que resumeix l'endrea inicial de l'obra: «Un muy virtuoso hombre...». Tota l'obra està escrita en primera persona, amb la veu d'un pare que s'adreça al fill, seguint la fórmula clàssica dels textos sapiencials, amb la finalitat de donar-li bons consells per a la vida pràctica: «Hijo mio...». L'endrea inicial va seguida de dotze capítols amb rúbriques temàtiques, amb quasi nul·la presència de deus ni reis. No hi ha atribucions d'autoritat sàvia en les 272 codificacions, que s'hi destaquen tipogràficament (majúscula inicial i lletra més gran, en negreta). L'estil és humanista i el destinatari és un jove burgès. L'autor demostra ofici literari fent un text en què les *glosses* són en realitat variades modalitats d'inserció temàtica, resoltes àgilment i contenint ressons d'alguna que altra unitat fràsica, fins i tot d'algun proverbí, a banda dels destacats tipogràficament.

(Burgos 1509)

La seva catalanitat originària (Conca 1994; Conca – Guia 1996) ha estat negada sense rigor argumental per Hugo Bizzarri: «ningún rasgo de la lengua de esta obra permite advertir un catalanismo subyacente» (2009: 215). Tanmateix, la presència de catalanismes és evident, atenent les correccions lingüístiques que són introduïdes en les successives edicions castellanes, per tal d'evitar precisament els catalanismes, a més de tenir en compte les codificacions proverbials de clar origen català, no documentades en castellà abans de 1509.¹ Tot i que se'n feren moltes edicions (Burgos 1509, Toledo 1510, Burgos 1515, Sevilla 1519, Sevilla 1522, València 1523, Burgos 1524, 1529, 1541, València 1602, Barcelona 1624), diversos paremiòlegs espanyols no han pres en consideració aquesta obra, possiblement pel seu castellà estrany, i una bona part dels seus «refranes» no han estat incorporats al *DRAE*.² Tot això dit sense perjudici de la inclusió en l'obra, també, d'alguns refranys d'origen castellà i aragonès.

Les codificacions destacades en l'obra responen a refranys o locucions populars i són inserides en el context d'una *glossa* introductòria, la qual cosa és una credencial d'ús (en la llengua origen, si més no). Aquesta és la gran diferència entre proverbis trobats en contextos literaris –i amb fórmules d'inserció, més encara– i proverbis trobats en compendis a pèl, l'un rere l'altre. En els primers hi ha garantia d'ús, en l'àmbit lingüístic corresponent, i en els segons no n'hi ha, si no s'hi compta amb altres informacions. Quan es tracta de traduccions, la garantia d'ús és la del context lingüístic de la llengua origen, no de la llengua meta. Així, quan en una obra, s'hi introdueix un proverbi amb fórmula d'inserció *–hom diu vulgarment..., car diu un proverbi comú...–*, podem assegurar que el proverbi és d'ús en l'àmbit lingüístic de l'obra en qüestió, però de la seva traducció, sense més, no es pot inferir que sigui refrany –refrany usat– en l'àmbit lingüístic de la segona llengua.

Que una obra sigui traducció d'una altra no és cap demèrit per a la cultura de la llengua meta, ans al contrari, és un procediment habitual en la transmissió del saber. La traducció d'una parèmia de la llengua origen pot fer-se per calc o per equivalència parèmica. En el primer cas, la formulació traduïda no és parèmia en la llengua meta i, en el segon cas, sí que ho és. I quan en un corpus fràsic, com ara el de *Refranes famosíssimos*, hi ha un gran nombre de calcs, aleshores es pot concloure que l'obra és traducció d'una altra.

En altres treballs, hem estudiat diverses traduccions al castellà d'obres literàries catalanes, sapiencials o no, dels segles XIII al XV (Conca – Guia 2006, 2018, 2022, 2023), posant de manifest que tals traduccions eren mostres d'un intercanvi

¹ Algunes d'aquestes codificacions són presents en l'obra *Dichos de sabios y filósofos* (Bizzarri ed. 2019), traduïda al castellà per Jacob Zadique de Uclés, en 1402, d'una obra sapiencial catalana desconeguda fins avui, que hem identificat recentment (Conca – Guia 2022) aplicant el *mètode de concordances fràsiques* (Conca – Guia 2014: 86-93).

² Tal com ho explica l'acadèmic Rafael Lapesa al pròleg del *Diccionario de refranes* de Juana G. Campos i Ana Barella (1975), aquesta obra recull tots els refranys anotats a les successives edicions del *DRAE* fins a la divuitena, de 1956, a partir de la qual ja no hi figuren recollits a les edicions posteriors del *DRAE*. Així doncs, el llibre de Campos – Barella proporciona la informació sobre els refranys antics que han estat acceptats, o no, al *DRAE*.

cultural enriquidor i habitual, seguint el camí de la transmissió cultural de l'Orient cap a l'Occident i d'altres parts d'Europa cap a Castella, entrant per Catalunya.³

Per a la localització i identificació catalana dels «refranes» de l'obra que ens ocupa hem aplicat les tècniques de recerca de la fraseologia diacrònica i contrastiva. Així doncs, partim del corpus paremiològic de *Refranes famosíssimos y provechosos glosados*, cerquem els proverbis concordants en el corpus fraseològic de la literatura catalana sapiencial medieval, un corpus que hem anat formant al llarg dels anys en els nostres treballs, i mostrem les absències que puguin donar-se en la documentació castellana, cas per cas.⁴ Les obres literàries, sapiencials o no, d'on s'extreuen els *corpora* fraseològics medievals, català i castellà, les citem sumàriament en els exemples i llocs corresponents, però no les incorporem a la bibliografia final de l'article, per evitar prolixitat.

2. Calcs paremiològics

A continuació exposem i estudiem els casos més evidents de parèmies i locucions catalanes que apareixen traduïdes al castellà, destacades tipogràficament, en *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* i que no es poden considerar «refranes castellanos» de cap manera, si no hi ha altra documentació acreditativa del seu ús. En cada cas, posem a l'inici la formulació castellana que figura destacada en l'obra i, entre parèntesi, anotem el capítol en numeració romana i el lloc ordinal que ocupa entre els destacats del capítol, en numeració àrbiga.

Al enfornar, se hazen los panes tuertos (III.2)

Enfornar és un mot directament català i *enhornar*, que el substitueix en edicions posteriors, és un catalanisme en castellà.

Quant al proverbi complet, no hi ha cap documentació castellana anterior al segle XVI. En un manuscrit francès de *proverbes ruraux et vulgaires* (circa 1317) és anotat: *A l'enforner, fait on les pains comer i*, en català, es troba inserit el proverbi en diverses obres del segle XV (amb la variant *geperut* en lloc de *tort*):

- Al començar / o *enfornar* / sens bon acord, / *lo pa s fa fort*, / clotós, morrut / e *geperut* (*Espill*).
- *Al enfornar, se fa l pa jeperut* / e de tot fet gran part és qui comenga (*Jardinet d'orats*).
- No metes negú en la taula tua eclesiàstic, sinó sols los parents e altres gentils hòmens que van en companya tua, car, *al enfornar, se fan los pans geperuts* (*Lletra d'Alexandre VI al seu fill Joan de Borja, duc de Gandia, 1493*).

També apareix en una obra castellana del XVI, en boca d'un personatge que parla català:

Dixo Gilot: Bé dieu señor Joan, que, *al enfornar, se fan los pans geperuts* (*El Cortesano, 1561*).

---

³ Jaume Riera (1989) va fer un primer inventari d'obres catalanes traduïdes al castellà dels segles XIV i XV.

⁴ Per al castellà, són d'una gran utilitat les obres d'Eleanor S. O'Kane (1959) i de Juana Campos i Ana Barella (1975); altrament, no hem fet servir el *Diccionario paremiológico* d'Hugo Bizzarri (2000) perquè l'organització de l'obra en sis àrees temàtiques dificulta la recerca.

A partir del XVI, la versió de *Refranes famosíssimos* s'incorpora a la paremiologia espanyola, amb substitució dels dos mots problemàtics: *Al enhornar, se tuerce el pan*.

Així doncs, aquest destacat III.2 és de directa procedència catalana i no hi ha constància que ningú l'hagi usat mai, tal qual, en castellà, tret de l'anotació en compendis.

Amor de niña, agua en cestilla (III.8)

Expressar el concepte d'inutilitat mitjançant la metàfora d'agafar aigua en un cistell ja ens ve, segons l'anotació d'Erasme (1555), de Plaute: *Cribo aquam haurire*. Gyula Paczolay (1997: núm. 77) diu que aquesta locució verbal és present en 38 llengües europees i dona com a documentació més antiga, entre les llengües modernes, una referència anglesa de 1477.

Aquesta metàfora de la inutilitat, però, pot aplicar-se a situacions diferents, i en això es troba el nus de la qüestió. En *Refranes famosíssimos*, la glossa introductòria de la formulació que ens ocupa diu:

E por ésto yo querría que, si te cases, que del mal lo menos escojesses, e no tomes moça de pocos días, porque quanto más amor le tengas menos te estimará, e bien lo sabe el que dixo:

Així doncs, el context d'aplicació de la parèmia és el de l'amor d'una noia jove en edat de casament, no d'una «niña», i menys encara d'un «niño»: «Tengamos también en cuenta que el motivo de la inconstancia del niño estaba también muy expandido en el refranero europeo», diu Bizzarri (2009: 213). Res a veure el nostre cas amb això.

En castellà no hi ha cap documentació anterior a *Refranes famosíssimos* en què la locució susdita sigui aplicada a l'amor o la confiança en les dones. Totes les anotacions de O'Kane (1959: 44) fan referència a altres amors, com, per exemple, *Amor de niño, agua en cesto* (*Refranes que dicen las viejas*) i «Óvolo por grand denuesto / porque le llamé perrilla; / diz: Tornad vos a Sevilla, / amor de agua en cesto» (Fernán Sánchez de Talavera, *Cancionero de Baena*), que ens parlen de l'amor inconstant d'un infant i de l'amor fals d'un galant, respectivament. El *DRAE* només ha inclòs les encunyacions *Amor de niño, agua en cesto* i *Amor de niño, agua en cestillo* 'refrán que denota la poca confianza que se debe tener en el amor de los niños'.

En català hi ha referències clares a l'amor i la discreció d'una donzella, inserides en obres literàries de finals del segle XV del XVI:

- Donchs qui'ls comana / qualsevol fet / tenir secret, / (...) / s'aygua stogar / vol en cistella (*Espill*, vs. 7828-7839).
- Qui ab oró / se aparella / e va b cistella, / cedaç, garbell / o xich vexell / de l'aygua pendre, / bé deu rependre, / si s mor de set (*Espill*, vs. 14766-14773).
- E segons veig, a mi m'ha pres axí, / servint l'amor d'una cruel donzella / com al qui traue del pou aigua n cistella (Romeu Llull, *Jardinet d'orats*).
- Amor de donzella / és aygua n sistella (*Refranyes rimats*, vs. 11-12).
- Lo qui en amor de doncella / posa sa fe i esperança, / pot tenir tal confiança / com qui té l'aigua en cistella (Joan Timoneda, *Flor de enamorados*).

Així doncs, la formulació *Amor de niña, agua en cestilla* de *Refranes famosíssimos*, absent i estranya a la paremiologia castellana fins aleshores, no és altra cosa que una adaptació (amb el diminutiu per forçar-hi la rima, ni que sigui assonant) del refrany català *Amor de donzella, aigua en cistella*.

De mal justo vino el conejo, y diablos leváronse el pellejo (V.6)

El concepte que els béns guanyats malament no arriben a bona fi ja el van expressar els clàssics llatins, si abans no: *Male partum, male disperit* (Plaute), *Male parta, male dilabuntur* (Ciceró). En les llengües romàniques va donar lloc a parèmies contenint diverses metàfores ontològiques, com ara aquesta d'un manuscrit francès del segle XIII: *De deable vint, à deable ira*.

En castellà no hi ha cap precedent concret de la formulació consignada en *Refranes famosíssimos*, sinó que la tradició anava per altres variants:

- *Cuando de mala parte viene la oveja, allá va la pelleja* (*El caballero Cifar*).
- *La mal ganada oveja, mala fyn ha la pelleja, y su duenno* (*Tractado de la Doctrina*).
- *De mal vino la oveja, allá va la pelleja* (*Refranes que dizen las viejas*).
- *De mal cabo vino la oveja, y a peor torna la pelleja* (*Libro de refranes de Pedro Vallés*).

O'Kane proporciona les dades a l'entrada *oveja*, no n'aporta cap sobre això a les entrades *conejo* o *pellejo* i anota la formulació de *Refranes famosíssimos* a l'entrada *mal justo*, amb estranyesa:

Justo (?). MAL JUSTO. *De mal justo (sic) vino el conejo: y diablos levaron se el pellejo*.

En català, però, la locució adverbial *de mal just* 'injustament, contra justícia' (DCVB), en què el mot *just* deriva de *jus, juris*, alterat per etimologia popular (DECLC: IV. 931), es troba profusament usada en la literatura medieval, sovint en contextos amb el mateix significat que el de la parèmia, sense la metàfora de la pell de l'anyell. I el proverbi complet també apareix ben documentat, en diverses obres:

- *Si de mal just vendrà l'anyell, / cert, mal profit farà la pell* (*Franselm*).
- *Anyell de mal just / lo lop lo se'n porta* (*Refranyys rimats*).
- *Si de mal just ve lo anyell, / mal profit farà la pell* (Joan Carles i Amat, *Aforismes*).
- *Si de mal just ve lo anyell, mal bé farà la pell* (*Diccionari de Pere Torra*).

Per tot això, sembla prou clar que la formulació V.6 de *Refranes famosíssimos* és un trasllat del proverbi català *De mal just vingué l'anyell, i diables se'n portaren la pell*, amb canvi d'*anyell* per *conejo*, per tal de fer rima amb *pellejo*. A més, a l'edició de València de 1602, s'hi substitueix *conejo* per *cordero*, com si fos un retorn a l'*anyell* català.

Dar a sant Pedro, y no tanto que hombre se aya de yr tras él (V.14)

Sense cap ni una referència castellana anterior a *Refranes famosíssimos*, tampoc no ha estat recollit aquest pretès refrany castellà per cap compendi posterior ni pel DRAE. L'edició de *Refranes glosados* de 1602 l'omet juntament amb la glossa introductòria.

En català medieval no el tenim documentat, tot i que Eiximenis ens en dóna una aproximació, al *Dotzè*:

Posa, emperò, en esta matèria Gondisalvus, *De informacione civium*, aytal consell per ais pares, e és aquest, ço és, que no dons tant a ton fill en vida que puy li ages a anar detràs o que per ell ages a soferir fortuna ne pobrea ne afany (cap. 792).

Però el més significatiu és que els compendis de Pedro Vallés (1549), Hernán Núñez (1555) i Gonzalo Correas (1627) anoten el proverbi en català i com a català:

- *No des tanto a san Pere, que le vayas derrere* (Pedro Vallés).

- *No dones tanto a sant Pere, que après l'ages de anar arrere.* El Catalán. No des tanto a sant Pedro, que después ayas de andar atrás (Hernán Núñez).
- *No des tanto a San Pere, ke le vaías dexere.* Katalán. Ke te enpobrezkas (Gonzalo Correas).

Així doncs, l'única explicació plausible de l'encunyació susdita de *Refranes famosíssimos* és que té procedència catalana, ben rimada: *No dons tant a sant Pere, que li hages d'anar darrere.*

Quien no da lo que duele, no ha lo que quiere (VIII.3)

J. Morawski (1925: núm. 2023) recull d'un manuscrit francès de finals del segle XIII la formulació:

Qui ne donne que aime ne prent que desire.

E. S. O'Kane (1959: 97) anota dues encunyacions castellanes i una amb morfologia verbal catalana, dels segles XIV i XV:

- *Quien no da lo que vale, non toma lo que desea* (*El cavallero Cifar*).
- *Quien no da de lo que le duele, non alcanza lo que quiere* (*Glosario del Escorial*).
- *Quien non da de lo quel dol, no alcança lo que vol* (*Seniloquium*, núm. 418).

Posteriorment, Hernán Núñez usa un altre verb, en la primera part:

Quien no da de lo que tiene, no ha de lo que quiere (núm. 7060).

De fet, la codificació més antiga i ben rimada és la catalana, present al *Llibre dels fets* de Jaume I, on ja és qualificat el proverbi com a *exemple antic*:

E quan nós oïm açò que ells nos dixeren plac-nos molt, e atorgam-ho, car diu un exemple antic: *Qui no da ço que dol, no pren ço que vol* (cap. 244).

La trobem reproduïda als *Refranyes rimats* (segle XV) i recollida posteriorment per Joan Carles i Amat (segle XVII), Carles Ros i Miquel Burguera (segle XVIII) i en reculls i diccionaris posteriors:

- *Qui no dona'l que dol / lo que vol no ha* (*Refranyes rimats*, vs. 148-149).
- *Qui no dona lo que dol, mai alcança lo que vol* (*400 aforismes catalans*).
- *Qui no dona lo que dol, mai alcança lo que vol* (*Tractat d'adages i refranyes valencians*).
- *Qui no dona lo que li dol, no alcança lo que vol* (*Preceptes, elegàncies, calendes i frases*).

Per tot això, el més raonable és concloure que les encunyacions castellanes amb *duele* i *quiere* provenen del doblet català *dol* i *vol*, com bé ho reflecteix l'autor del *Seniloquium* i com també ho acusa indirectament Hernán Núñez en substituir *duele* per *tiene*, a més del fet que el *DRAE* no va recollir aquest proverbi. De fet, *vol* i *dol* és una locució verbal catalana vigent fins avui, de gran rendiment, que té el seu equivalent castellà en *quiere* i *no quiere*. Així doncs, la formulació de *Refranes famosíssimos* cal considerar-la de procedència catalana.

Rocín de establo (VIII.7)

Sense cap referència castellana anterior a *Refranes famosíssimos*, aquest destacat va precedit de la glossa següent:

Assí mismo, hijo, te quiero rogar que comportes tus amigos, a cada uno con su vicio, y por cosa ninguna con ellos no te desavengas, porque no digan...

Per això, atenent el significat que s'hi adjudica a *rocín de establo*, desconegut en castellà, a l'edició de 1524 (Burgos, Alonso de Melgar), i posteriors, s'hi afegeix una clàusula explicativa:

...porque no te digan *Rocín de un establo, que no tiene pariente ni hermano*.

Pedro Vallés (1549), Hernán Núñez (1555) i Gonzalo Correas (1627) la recullen en llurs compendis, però no ho fa Sebastian de Covarrubias (1611) ni el DRAE.

La locució nominal *roci d'un estable* es troba documentada en dos textos literaris catalans de la fi del XV (1497) i de començament del XVI (1514-1517):

- Car lo reverend *roci d'un estable* / està de continu rifant ab tothom (*Lo procés de les olives*).
- No vulles home porrer / pijor que *rossí d'estable* (*Seraphina*).

D'aquests exemples pragmàtics de l'ús de la locució se'n deriva el significat, entre 'home displicent i egoista, que no s'avé amb ningú' (primer cas) i 'home dolent, poc recomanable per al matrimoni' (segon cas), el primer dels quals coincident amb el de la glossa de *Refranes famosíssimos* (Conca – Guia 1996: 191-195).

La conclusió no deixa marge al dubte: *rocín de establo* és un calc del català, mai no usat en castellà, tret de la traducció de 1509 i l'anotació en alguns compendis posteriors.

Halló çapato de su pié (IX.2)

No hi ha cap ús castellà, tret de *Refranes famosíssimos* (1509) i reproduccions posteriors, d'aquesta expressió, amb el significat metafòric 'cadascú troba o rep allò que mereix'. La tradició castellana equivalent usa una altra imatge:

- *Bien fallareis forma para vuestra suela* (Gómez Manrique, 1412-1490).
- *Hallar horma a su pié* (Pedro Vallés, 1549).
- *Hallar horma de su zapato* (Gonzalo Correas, 1627).

En català, n'hi ha una vastíssima documentació, des del segle XIV fins a l'actualitat, sovint inserida en texts com a garantia d'ús popular:

- No solament nostre senyor Déu per si mateix poneix los hòmens inichs e maliciosos, ans encara fa per sa gran justícia que en esta vida cascú *troba çabata a son peu* (*Terç del Crestià*, cap. 116).
- Aquests hòmens diu que són comunament infortunats, car finalment *troben sabata a llur peu* (*Terç del Crestià*, cap. 822).
- Guardau, que bé us *darem çabates / a vostres peus* (*Lo somni de Joan Joan*, vs. 2357-58)
- Gilot, ara *tens çabata de ton peu* (*El Cortesano*).
- *Has trobada sabata de ton peu?* (*Diccionari Torra*).
- Ell es pensava, sí senyor, posar-me les cabres en lo corral, sense que m dara per sentida; com si jo no sabera tornar-li les pilotes a joc i *donar-li sabateta de son peu*. (*Rondalla de rondalles*).
- Mira -li digué- que jo estic informat de l'A fins a la B de ses teues balladines; es bast te roda i xafes l'orgue, que colque dia *trobaràs sabata de ton peu* (*Rundaya de rondayes*).

No cal aportar-hi més documentació per fer evident que *trobar sabata de son peu* és una locució verbal catalana i que *halló çapato de su pié* n'és un calc en castellà.

Gran mal es de la viña como torna a ser majuelo (IX.28)

És un altre cas en què no hi ha documentació castellana, tret de la de *Refranes famosíssimos* (1509) i reproduccions posteriors. Per cert, a les edicions de 1524 i 1602,

s'hi introdueixen modificacions, per tal de trobar una sintaxi més adient al castellà, com així mateix ho fa Gonzalo Correas (1627):

- *Gran mal es de la viña de que torna a ser majuelo.*
- *Gran mal es de la viña que torna a ser majuelo.*
- *Gran mal de la viña, quando torna a ser maxuelo.*

El DRAE no va recollir aquest proverbi, que mai no ha estat usat socialment en l'àmbit castellà.

En català, la imatge metafòrica de les incapacitats dels vells per a actuar com a joves, en termes de *vinya* i *mallol*, ja figuren inserides en obres literàries de la segona meitat del segle XV, amb força rendiment, represes segles més tard en forma de parèmia (Conca – Guia 1996: 203-206):

- La que tal és / ja poc concep, / com qui vell cep / empeltar vol, / tard n'ha mallol (Espill).
- Perquè quant la vinya se torna mallol / lo molt procurar-la molt poc aprofita (Lo procés de les olives).
- *Als trenta vinya i als coranta mallol.* Moteja al desaplicado e indolente, que en vez de adelantar en sus intereses o conveniencias, va retrasando más cada día (J. Martí Gadea, 1891).
- *Vinya als trenta, i als quaranta mallol* es diu d'algú que, quant més vell torna, més poc seny demostra (E. Alberola, 1928).

Així doncs, l'encunyació: *Gran mal es de la viña como torna a ser majuelo* fa tot l'efecte que és traducció de la formulació catalana: *Gran mal és de la vinya com torna a ser mallol*.

Mejor es deseo que fastío (X.3)

Aquest proverbi no existeix en la documentació castellana, tret de la seva presència en *Refranes famosíssimos* i les reproduccions posteriors. El significat es dedueix de la glossa prèvia:

Ni vayays a menudo en lugar donde son deseosos de tu vista porque la continuación no les sea enojosa.

A les edicions de 1541 i 1602, s'hi substitueix *fastío* per *fastidio*, per tal de fer més comprensible el proverbi en castellà, per bé que continuava sense rimar. El DRAE no el va recollir, però sí que n'hi ha un altre, amb rima forçada, de significat aproximadament equivalent:

Date a deseo y olerás a poleo. Ref. Que explica el gusto con que se recibe a quien ha tardado y se deseaba, y se aconseja no familiarizarse uno mucho para hacerse más estimable.

En català, la primera documentació la reporta Antoni Bulbena, al *Sapienciari* (1900), extreta del *Terç del Crestià* sense indicació de capítol:

Més val desig que fastig.

Segons Joan Coromines (DECLC, III.904), *fastig*, procedent del llatí *fastidium* 'fàstic, repugnància', és la forma dominant a l'Edat Mitjana, trobat sovint emparellat amb *desig*, com ara en Ramon Llull («Cell qui de vici ha desig / perverteix desig en fastig»), Bernat Metge («De vostra salut he desig, / mossèn Bernat, e que l fastig / que

vós soferits cascun jorn / vos torn en repòs e sojorn») i Ausiàs March («E vans dón los desigs, / car, dins un punt, tos delits són fastigs»).

Amb el canvi de *fastig* per l'infinitiu *fastigar*, per mor de la rima dels versos aparats de l'obra, retrobem el proverbi als *Refranys rimats* (segle XV):

Que a mal y a bé / tothom hi afig / y més val desig / que no fastigar / y bo és missar...

Al segle XVI, Hernán Núñez acredita la catalanitat del proverbi:

Millor és desigue, que fastig. El Catalán. Mejor es desseo que hastío.

Tot això fa palès que l'encunyació de *Refranes famosíssimos* és traducció del català: *Més val desig que fastig*.

Si el cielo cayesse, parale las manos (X.27)

No n'hi ha més documentació castellana, d'aquesta formulació, que la de *Refranes famosíssimos* i les reproduccions posteriors. De fet, veurem més avall que *parar* 'preparar, posar' ja era en desús en castellà, vers el 1500. Per això, a les edicions posteriors de l'obra, es modifica el mot, sense gaire fortuna:

- Si el cielo cayesse, *pararle* las manos (1523).
- Si el cielo cayesse, *parare* las manos (1525).
- Si el cielo cayesse, *paralle* las manos (1541).

I a l'edició de 1602, ja desapareix aquesta codificació estranya al castellà, per la qual conclouem que la codificació X.27 és un trasllat de: *Si el cel cau, para-li les mans*.

Como la sardina de Blanes, que saltando del fuego dió en las brasas (XI.5)

L'expressió del concepte 'fugir d'un perill i caure en un altre (de pitjor)' ja ve de l'antiguitat grecollatina, agafant com a elements metafòrics de referència els dos monstres mitològics guardians de l'estret de Messina, Escila i Caribdis (Tosi 2003: 695):

Incidis in Scyllam, cupiens vitare Charybdim.

De la formulació de *Refranes famosíssimos*, E. S. O'Kane (1959: 210-211) no n'aporta cap referència anterior, especialment pel que fa al topònim català de la primera part. Quant a la segona part, O'Kane anota dos versos d'una estrofa de Florencia Pinar, de finals del s. XV, amb el mateixos elements metafòrics, però citats en ordre invers:

De chica culpa gran pena / yo la sufro, yo la callo, / que no parta mi bevir / de la brasa para el fuego.

De fet, en el castellà del segle XVI s'usaven altres formes d'expressió de la mateixa idea:

- *Escapé del trueno y di en el relámpago* (*Lazarillo de Tormes*, 1554).
- *Huí del trueno, topé con el relámpago* (*Refranes o proverbios en romance*, 1555).
- *Huyendo del toro, cayó en el Arroyo* (*Refranes o proverbios en romance*, 1555).
- *Salir de lodaçales y entrar en cenagales* (*Refranes o proverbios en romance*, 1555).

La formulació de *Refranes famosíssimos* és reproduïda per Pedro Vallés (1549), Lorenzo Palmireno (1560) i Gonzalo Correas (1627), el qual n'afegeix una altra, segurament per dotar la codificació de referents més coneguts a la Castella del XVII (hi canvia *Blanes* per *Flandes*):

La sardina de Flandes, ke huyendo de la llama dió en las brasas.

Tret de l'italià i el català, en altres llengües modernes no hem trobat la formulació metafòrica de fugir del foc i caure a les brases fins al segle XVI:

- *Out of the frying-pan into the fire* (ODEP, 292).
- *Por me escudar, do fogo cahí nas brasas* (PCC, F 1162).
- *Saltar de la sartén y dar en las brasas* (Pedro Vallés).
- *Por saltar de la sartén caí en la brasa, di en Scila huyendo de Caribdis* (Mateo Alemán, *Guzmán de Alfarache*).

En italià, ja és usada per Giovanni Boccaccio (1313-1375) a *Il Decamerone* (1350-1353):
Noi abbiamo costui tratto della padella e gittatolo nel fuoco (II.1).

En català, a més de la traducció del *Decameró* (1429), hi ha abundant documentació de la formulació primigènia (Conca – Guia 1996: 214-219; Colon 2003: 162-164):

- *Nosaltres avem tret aquest de la paella e avem-lo mès en les brases* (*Decameró*, II.1).
- *Cuydants squivar perill de hun boalar, cahen en altre, axí com la sardina de Blanes, que exint de la paella, cau en les brases* (Lletra dels Jurats de València als d'Énguera, 1415).
- *Parlen e dien un exemple vulgar que diu: axí ns ha pres com a la sardina de Blanes, que volent fugir del foch, salta de la paella e dona en les brases* (Document de l'Arxiu d'Igualada, 1421).
- *E a la fi ha ls-ne pres com a la sardina de Blanes, que, saltant de la paella, dona en les brases* (Lletra dels Jurats de València a la reina Maria, 1422).
- *Car, segon dien, ha ls-ne pres com a la sardina de Blanes, que, saltant de la paella, dona en les brases* (Lletra del Jurats de València a Bartomeu Miralles, 1422).

Per tot això, cal concloure que la formulació continguda a *Refranes famosíssimos* és una traducció del proverbi català: *Com la sardina de Blanes, que saltant del foc donà en les brases*.

Del mal que hombre teme, de aquel se muere (XII.13)

No hi ha cap precedent castellà de la codificació anotada a *Refranes famosíssimos*, la qual és modificada en edicions posteriors, amb desaparició del reflexiu:

Del mal que hombre teme, de aquesse muere (1523, 1524, 1529, 1541, 1602, 1624).

Els compendis castellans del segle XVI recullen aquesta formulació així:

- *Del mal que el hombre teme, desse muere* (Pedro Vallés, 1549).
- *Del mal que hombre teme, de esse muere* (Hernán Núñez, 1555).
- *Del mal que hombre teme, desse muere* (Juan de Mal Lara, 1568).

Tanmateix, no s'hi ha mantingut en compendis posteriors ni ha passat al *DRAE*.

El proverbi català subjacent compta amb una profusa documentació, als segles XIV i XV, amb rima *mor / por* i fórmules d'inserció que acrediten el seu ús social:

- És veritat l'eximpli qui es diu que *d'aquell mal mor hom de què ha paor* (Muntaner, *Crònica*, cap. 61).
- El proverbi diu bé la veritat, digué el rector: *del mal que hom té por, d'aquell mateix mor* (Turmeda, *Disputa de l'ase*).
- El proverbi diu, frare Anselm, que *del mal que hom té por, d'aquell mateix se mor* (Turmeda, *Disputa de l'ase*).
- Tostemps oí dir que *del mal que hom té por, d'aquell hom se mor* (*Tirant lo Blanc*, cap. 110).
- *De mals per gran por / a molts veig morir* (*Refranys rimats*, vs. 80-81).

I al segle XVI, Hernán Núñez el recull com a català:

El hom del mal que ha paor, dexò mor. El Catalán. El refrán que arriba se dixo: Del mal que hombre se teme, de esse muere.

Així doncs, l'anotació de *Refranes famosíssimos* és un trasllat del proverbi català medieval: *Del mal que hom té por, d'aquell se mor.*

3. Catalanismes subjacents en les gloses

L'afirmació de Bizzarri sobre *Refranes famosíssimos*: «El castellanismo de este tratadito es indudable» (2009: 180) és errònia. Ja ho hem vist suara i continuarem veient-ho a continuació, en la prosa de les gloses.

I

En el primer refrany del capítol primer, amb la seva glossa prèvia, llegim:

En el camino de largas razones no se puede hombre bien defender de en algo estropear, mas puesto caso hijo mío que todo quanto pudiesses dezir fuessen perlas, toda prolixidad es enojosa. Fbla pues poco, y piensa mucho con temor de lo que se dize: *Palabra no se puede tornar pues que es dicha.*

És prou clar que el mot *hombre*, amb valor suposat de pronom impersonal, és translació d'*hom*, que sí que té aquest valor en català. Així mateix, *puesto caso que*, inexistent en castellà com a locució consecutiva, és traducció literal de *posat cas que*, vigent en català amb tal valor.

Pel que fa a l'expressió tipogràficament destacada, aquesta és traducció del proverbi català *Paraula no es pot tornar pus que és dita*, per diverses raons: 1) No es coneix cap precedent d'aquesta codificació en castellà ni fou recollida per altres compendis posteriors ni incorporada al *DRAE*. 2) L'expressió *pues que*, inexistent en castellà amb valor temporal, és traducció literal de la locució *pus que*, usual amb valor temporal en el català de l'època; de fet, les edicions posteriors de l'obra ja introdueixen rectificacions: en *Refranes glosados* (1541) s'hi afegeix un adverbi temporal: *Palabra no se puede tornar pues que es ya dicha*, i en l'edició de 1602 ja s'hi substitueix directament el calc del català *pues que es per después de*: *Palabra no se puede tornar después de dicha*. 3) La documentació medieval catalana no deixa lloc a dubtes, per la presència del proverbi i per l'ús de *pus que*:

- Si ab negú vols contrastar, / pensaràs ço que vols parlar. / *Paraula no pot tornar / pus que és dita* (*Franselm*).
- Paraules són, així com dix lo savi, semblants a sageta, que, *pus que és escapada o tramesa, no torna arrera* (*Llibre de consolació i de consell*).
- E *pus que la paraula és exida de la boca*, ella vola en tal manera que jamás no pot ésser recobrada (*Llibre del tresor*).

II

En diversos passatges de l'obra apareixen els mots *moço / moça* amb el significat 'servent / serventa', d'acreditada tradició catalana:

- A mal amo mal moço (en la glossa posterior al destacat I.13).
- Di no a ella mas a la moça (en la marca d'inserció del destacat III.19).
- Que assí lo dixo un moço a su señor (en la marca d'inserció del destacat V.19).

Tanmateix, aquesta accepció catalana no figura al diccionari de Nebrija, que els defineix com 'de poca edat', equivalents a *puer / puella* (DCECH, 1980-91: IV, 172b), mentre que al *Liber elegantiarum* (1489) del notari valencià Joan Esteve, el mot *moço* és presentat com *amancipium, famulus, servus mercenarius* i *moça de soldada* com a *seroa mercenaria, ancilla domestica*.

III

L'expressió temporal *todos tiempos*, amb el significat 'sempre', apareix a l'obra un parell de vegades:

- Porque todos tiempos *En el aldea que no es buena, más mal hay que no se suena* (en la marca d'inserció del destacat III.9).
- Y es cierto que los malos todos tiempos aumentan (en la introducció a la contarella prèvia al destacat X.17).

Al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua espanyola* (CDH), aquesta locució esdevé de més en més en desús, gairebé arcaica ja a la segona meitat del segle XV, per la qual cosa resulta estranya la seva presència en una obra en castellà, ja del segle XVI.

En català, *tots temps* o *tostemps* era encara ben vigent, com es veu al *Liber elegantiarum* (1489), en moltes entrades que són frases de vida quotidiana de la València de l'època, a més de la que n'aporta la definició llatina:

- Johan tots temps me haurà per bon amich.
- Tots temps que volia entrar al príncep li eren ubertes les portes.
- Tots temps vull ésser a manament teu.
- Tots temps so estat cert.
- Tots temps se'n parlava.
- Tots temps de la infantesa mia.
- Tots temps. *Continue semper. Continuo statim.*

El mot *tostemps* es troba al *Tirant lo Blanc* (1490) pertot arreu i en la introducció d'un proverbi català ben conegut:

Tostemps oí dir que el del mal que hom té por d'aquell hom se mor (cap. 110).

Tanmateix, en la traducció *Tirante el Blanco* (Valladolid, 1511) no s'hi fa servir *todos tiempos* sinó *siempre*:

Siempre oí dezir que del mal que hombre teme de aquél muere.

En la traducció del castellà al català de l'obra *Cárcel de amor* (Sevilla, 1492), de Diego de San Pedro, feta per Bernardí Vallmanya a València i impresa a Barcelona (1493), apareix sistemàticament el trasllat de *siempre* a *tostemps*:

- Tenían atado aquel triste, que sienpre se quemava y nunca se acabava de quemar. Tenien ligat aquell trist que tostemps sens may acabar se cremava.
- Pues que assí es, yo quiero ser llave de su prisión y determino de siempre querer. Puix així és, yo vull ser la clau de la sua presó, y tostemps amar determene.

Així doncs, en el trànsit del segle XV al XVI, el *tots temps* català ja era *siempre* en castellà i, per tant, el *todos tiempos* en un text castellà del XVI és senyal de procedència catalana.

Afegim el detall que, en la frase «los malos todos tiempos aumentan» de *Refranes famosíssimos*, el precedent devia ser «els mals tots temps augmenten», de manera que

el traductor hauria d'haver traslladat «els mals» per «los males». Aquesta presència de «los malos» apunta cap a una errònia traducció de «els mals», que en català no té l'accepció de designar els homes malvats.

IV

En la glossa prèvia al destacat III.12, llegim:

Por ésto, hijo mío, te ruego *no poses* amor en mala muger, porque con dificultad te *podries* retraer de amarla.

Els dos mots en cursiva són objecte de modificacions posteriors, per tal d'adequar-los millor al castellà. Així, a l'edició de 1602, s'hi canvia *no poses* per *no pongas*. Quant a *podries*, passa a *podrás* a l'edició de 1524 i a *podrías* a l'edició de 1602.

V

En el text que precedeix immediatament el destacat III.20, apareix *mucho a menudo*, la qual expressió sembla ser traducció de la catalana *molt sovint*. De fet, el *molt sovint* que hi ha al capítol 133 del *Tirant lo Blanc* (1490) apareix com a *muy a menudo* en el *Tirante el Blanco* (1511), de la mà del traductor al castellà. D'aquest i d'altres casos semblants, podem extreure la conclusió que la competència lingüística castellana del traductor del *Tirant* era major que la del traductor dels *Refranyes glossats*.

VI

En la glossa prèvia al destacat IV.11 hi ha l'expressió *arreatamiento de contemplación*:

Si se detiene mucho en la yglesia por *arreatamiento de contemplación*, dile que *La oración breve penetra los cielos*.

La primera edició del *Diccionario de la lengua castellana* (1780) considera el mot *arreatamiento* de poc ús i que «se toma algunas veces por *éxtasis, raptó*, y lo mismo que *arrobamiento*». Al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua española* (CDH) no es troba aquest mot en combinació amb els mots *contemplación* o *contemplar*, i no s'usa en contextos d'elevació mística fins a la segona meitat del segle XVI.

En català, tant fra Francesc Eiximenis (1330-1409) com fra Vicent Ferrer (1350-1419) usen l'expressió *arreatat en contemplació* i d'altres semblants, en descriure situacions d'èxtasi:

- Emperò un jorn, *arreatada en contemplació*, demanà a Déu... (*Llibre de les dones*, cap. 45).
- E soptosament l'om fos pres en sperit, *arreatat alt al cel*... (*Llibre de les dones*, cap. 59).
- Sentir-se (...) *arreataments grans en la sua ànima* (*Llibre de les dones*, cap. 119).
- Posada en lo juy de Déu, *arreatada en esperit*... (*Llibre de les dones*, cap. 153).
- E véu que axí estava tot *arreatat en contemplació* quasi mort... (*Sermons de Quaresma*, València, 1413).
- *Contemplant*, estava axí *arreatat* que no sentia res (*Sermons de Quaresma*, València, 1413).

Al *Tirant lo Blanc* hi ha un fragment amb un *arreatament* no precisament de caire místic:

E Diafebus se'n tornà a la cambra e trobà la sua senyora que estava *arreatada en fort pensament* (cap. 146).

En la traducció castellana del *Tirant* de 1511 no s'hi recorre al verb *arrebatar* i es fa una redacció més separada gràficament de l'original i, alhora, més fidel quant al contingut:

Y Diafebus se tornó a la cámara y halló a la su linda señora que estava *elevada en un fuerte pensamiento*.

Per tot això, conjecturem que *arrebataimiento de contemplación* és trasllat del català *arrapament en contemplació*.

VII

En la glossa prèvia al destacat IV.18 hi ha l'expressió *en cuenta de nada*:

Ni debes hazer caso ni ponerlo *en cuenta de nada* para que en ello te hayas de confiar.

Al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua espanyola (CDH)* només apareix aquesta formulació en la reproducció del passatge susdit de *Refranes famosíssimos* i en *Tirante el Blanco*.

En català, la locució adverbial *en compte de res* es troba repetidament al *Tirant lo Blanc* (València 1490), però en la traducció castellana de 1511, el traductor trasllada aquests fragments evitant el calc, en dues ocasions:

Si diré algunes coses que no sien ben dites, vos plàcia corregir-les e <i>no vagen en compte de res</i> (cap. 15)	Si dixiere algunas cosas que no sean bien dichas, les plega corregirlas e <i>no sean menospreciadas</i>
Per sa gran culpa se perdé ell i tots los seus per <i>tenir les coses en compte de no-res</i> (cap. 132)	Por su culpa se perdieron él y los suyos por hacer poca cuenta de las cosas y <i>no las tener en algo</i>
E los perills qui ab temor s'esperen, no deuen ésser tenguts <i>en compte de res</i> (cap. 156)	Y los peligros que con temor se esperan no deven ser tenidos <i>en cuenta de nada</i>

Així doncs, l'expressió *en cuenta de nada* no era ni és usada en espanyol, tret d'aquestes dues traduccions de 1509 i 1511.

VIII

En la glossa prèvia al destacat VI.19, hi apareix el verb *rentar* en gerundi:

E más te quiero avisar que muchas vezes las gentes traerán juego de ti, *rentando* la vida y obras tuyas.

No hi ha altra explicació que *rentando la vida y obras tuyas* procedeix de l'expressió catalana *rentant la vida e obres tues*, que vol dir metafòricament 'fent públiques les teves vida i obres, exposant-les a les crítiques de tothom'. De fet, en les edicions posteriors de *Refranes famosíssimos*, a partir de la de 1524, s'hi substitueix el sense sentit *rentando* en castellà per *rebatando* (?), i en la de 1602 per *rebatiendo*.

IX

En la glossa prèvia al destacat VII.10, hi ha el sintagma *mala añada*:

Acostumbran muchas vezes los malos labradores que en *mala añada* no quieren dar por amor de Dios.

El mot *añada* no està consignat ni al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua española* (CDH) ni al *Diccionario histórico de la lengua española* (DHLE).

En català està ben documentada aquesta locució nominal, lexicalitzada en plural als segles XIV i XV:

- Ultra açò vénen pèrdues, caresties, *males anyades*, persecucions... (*Llibre de les dones*, cap. 92).
- Tres coses desfan la terra: lladres que hom no gosa punir e mogobells e *males anyades* (*Llibre de tres*, núm. 112).
- Les *males anyades* / desfan lo pagès (*Refranys rimats*, vs. 244-145).

A més, és usada en refranys i cobles (*DCVB*, *anyada*). Així doncs, la seva presència a *Refranes famosíssimos* només pot respondre al fet de ser-hi traducció del català.

X

En la glossa prèvia al destacat VII.12 hi ha l'expressió irònica *dadores de buenos días*:

E si considerares que otros tienen más que tu y no son *dadores* sinó *de buenos días*, no tomes en ejemplo de aquellos.

Al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua española* (CDH) només apareix aquesta formulació en la reproducció del passatge susdit de *Refranes famosíssimos*.

En català, al capítol 779 del *Dotzè llibre del Crestià* (1387), és acreditat l'ús de la locució nominal *donador de bons jorns*:

Gran legea és en lo curial que sia noble acullent de l'altre e que li vaja après falsament o tèbiament; aquest apellava él *donador de bons jorns*.

Conjecturem, doncs, que l'expressió en castellà *dadores de buenos días* prové de la locució catalana *donador de bons jorns*.

XI

En la glossa que precedeix el destacat VIII.2, hi ha construccions que no són o no semblen pròpies del castellà:

Deves ser, hijo, diligente en adquirir hacienda, e recuérdate que, en los casos o desastres por los cuales puedes *venir* o *serás venido* en manos de justicia, no seas avaricioso: haz que se *pare* la bolsa y no ayas miedo, que si bien untas las manos a los juezes, por crueles que sean, los aplacarás e harás los de tu parte.

L'ús del verb *venir* en l'accepció 'transportar-se fins a un lloc on no està el qui parla', com s'esdevé al fragment: «en los casos o desastres por los cuales puedes venir o serás venido en manos de justicia», és un catalanisme, i en castellà s'hi hauria de fer servir els verbs *ir* o *llegar*.

L'ús del verb *parar* en l'accepció 'preparar, posar', habitual en català fins a l'actualitat, ja devia ser arcaic en castellà cap al 1500. Al *Tirant lo Blanc* (1490) és molt freqüent l'ús d'aquest verb amb diversos complements (*parar... tendes, taules, tinells, ballestes, cortinatges, batalles, mercats, tavernes, estrados, bombardes, altars...*), però la traducció *Tirante el Blanco* (1511) n'evita l'ús:

Atendà's en un gran pla que hi havia, e <i>parades</i> totes les tendes féu refrescar tota la gent (cap. 23)	Y pusieron sus tiendas en un gran llano que allí avía, e hizo refrescar toda la gente
Davall los arbres trobam moltes <i>taules parades</i> (cap. 44)	Debaxo de los quales hallamos muchas meses puestas
Com fon dins aquella tenda véu un gran <i>tinell parat</i> ab molta veixella d'or e d'argent (cap. 68)	Quando fueron dentro de aquella tienda vio un gran aparador puesto con mucha vaxilla de oro e de plata
Tirant fermà dels esperons, llunyà's un poc e tornà a <i>parar la ballesta</i> (cap. 106)	Tirante apretó las espuelas al cavallo e alexóse un poco, y torno a armar la ballesta
Lo Rei havia fet fer un <i>cortinatge</i> molt singular tot brocat, per dar a sa filla lo dia de les bodes. E féu-ne <i>parar un altre</i> tot blanc (cap. 110)	El Rey avía mandado hazer una cama de paramentos muy singulares, todos de brocado, para dar a su hija el día de la boda; e hizo <i>poner otra</i> cama de paramentos blancos
Vist lo Soldà que los crestians li havien <i>parada la batalla</i> (cap. 157)	Como el Soldán vio que los cristianos eran <i>puestos en son de batalla</i>
Tots tornaren al <i>mercat</i> , lo qual estava així bé <i>emparamentat e parat</i> com lo primer dia (cap 207)	Todos se tornaron al <i>mercado</i> , el qual estava <i>emparamentado y puesto</i> como el primer día
Per què et suplic, senyor, que em vulles dar llicència que pugui <i>parar taverna</i> ací (cap. 315)	Por que suplico a vuestra alteza me consienta <i>poner taverna</i> para lo vender
Tirant manà que a la porta de la tenda fos <i>parat un bell estrado</i> (cap. 366)	Mandó que a la puerta de la tienda <i>fuesse puesto un gran estrado</i>
E féu <i>parar moltes bombardes</i> en lo pont (cap. 418)	E hizo <i>poner muchas lombardas</i> en la puente
Lo rei Escariano s'era aturat, vista la sua lletra, e <i>havia parat son real camp</i> davant la ciutat d'Estrenes	El rey Escariano <i>avie asentado su real</i> , luego que vio su carta, junto con la Ciudad de Estrenas
E consagrada l'església, hi féu <i>parar un bell altar</i> (cap. 459)	Y el obispo cumplió su mandado e hizo <i>poner un altar</i>

Així doncs, aquest *parar la borsa* de *Refranes famosíssims* sembla clarament un calc del català.

XII

En la glossa prèvia al destacat VIII.5, hi ha una construcció estranya al castellà:

Conserva el amigo porque no te dexa, que *mucho le hallarás menos* si por tu culpa de ti se aparta.

Tot fa l'efecte que es tracta de la traducció literal de l'expressió catalana: *molt trobar-lo has menys* -o, més moderna: *molt el trobaràs de menys*-, on apareix la locució antiga *trobar menys* 'trobar a faltar', ja present a la *Crònica* de Ramon Muntaner:

-Ara m digats -dix lo senyor rey-: lo dia de la batayla *trobàs* moltes gents *menys*?
-Segurament siats çert que tota hora *trobam menys* més de XL mília hòmens d' armes.

XIII

En la glossa prèvia al destacat VIII.11, hi ha la construcció *con buen temple y mesura*:

Todo ésto es dicho a fin que, con tus amigos conversando, los sepas conservar *con buen temple y mesura*.

Al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua espanyola* (CDH) només hem trobat aquesta formulació en la reproducció del passatge susdit de *Refranes famosíssimos*.

En català, al *Procs de les olives* (1497) figura la que podem considerar locució adverbial de mode *amb temps i mesura*:

Puix és donchs prudència *ab temps y mesura*,
en son cas y loch, lo riure y burlar (vs. 145-146).

Així doncs, cal concloure que la presència de l'expressió susdita en *Refranes famosíssimos* és de procedència catalana.

XIV

A la glossa prèvia al destacat VIII.17 hi ha el sintagma *mucho amigo* en lloc de *muy amigo*:

E en tus propias haciendas, en las quales tu mismo puedas bien entender, no las encomiendes a ninguno *por mucho amigo que te sea*.

De fet, als inicis del segle XVI, en castellà ja era arcaica aquesta construcció, ja deien *muy amigo* en lloc de *mucho amigo*, per la qual cosa cal pensar que aquesta darrera formulació respon a un calc en la traducció de *molt amic*. En la traducció castellana del *Tirant lo Blanc* es discrimina bé quan cal passar del mot únic català *molt* als castellans *mucho* o *muy*, segons el cotext.

XV

El text que segueix la relació de consells encapçalats per «Guárdete Dios» i «E guárdate tu» (del destacat IX.15 al IX.27), hi ha:

No te agrades de bacín aunque sea de oro, en el qual sangre ayas de escopir.

Es tracta d'una expressió proverbial de contingut metafòric que el *Corpus del Diccionario histórico de la lengua espanyola* (CDH) només la recull de *Refranes famosíssimos*, a més d'una variant de sintaxi estranya (el subjecte d'*escupir* no pot ser el *bacín*) continguda en *Refranes de dizen las viejas tras el huego* (1508):

Renego de bacín de oro que escupe sangre (*Refranes que dizen las viejas*, 1508).

En català, figura la referència inserida a *Lo procés de les olives* (1497), la qual cosa l'acredita com a expressió proverbial usada a la València de l'època:

Què val a la jove que'l vell la s'afille,
que tot quant pot fer pegat és al banc,
y és quant li pot dar, per molt que l'abille,
bací d'or en què escupa la sanch.

El més versemblant és, doncs, que la formulació de *Refranes famosíssimos* sigui de procedència catalana.

XVI

A la glossa prèvia al destacat IX.28, hi ha l'expressió relativa a la vellesa següent:

Ni seas amigo de niño de cient años, que maldito es el viejo que haze niñerías.

Al *Corpus del Diccionario histórico de la lengua espanyola* (CDH) només apareix l'expressió en reproduir la de *Refranes famosíssimos*.

En català, hi ha un fragment del *Dotzè llibre del Crestià* que acredita l'ús de l'expressió:

La maledicció dada a *l'infant de cent anys*, ço és, al vell orat qui fa infantees (cap. 816).

De fet, aquesta locució nominal reportada per Eiximenis, de tall irònic, sembla el precedent directe, en aquest punt, de l'obra sapiencial catalana model de *Refranes famosíssimos*.

* * *

Aquests setze exemples de catalanismes a les glosses de *Refranes famosíssimos*, a més d'altres que s'hi poden afegir, potser motivaren el comentari de distanciament i desqualificació que Juan de Valdés va fer d'aquesta obra al seu *Diálogo de la lengua* (1535):

- Coriolano: Antes que paséis adelante, es menester que sepa yo qué cosa son refranes.
Valdés: Son proverbios o adagios.
Coriolano: ¿Y tenéis libro impreso dellos?
Valdés: No de todos, pero, siendo muchacho, me recuerdo aver visto uno de algunos, mal glosados.

De fet, davant l'estrany castellà de l'obra, diversos paremiòlegs espanyols l'han ignorada significativament, malgrat la desena d'edicions que se'n feren entre 1509 i 1624. Així, Luís Martínez Kleiser, omet mencionar *Refranes famosíssimos* entre tots els compendis antics que ha consultat per compondre el seu *Refranero general ideológico español* (1953); Felipe Maldonado procedeix igualment a l'hora de confeccionar el seu *Refranero clásico español* (1960); i Juana Campos i Ana Barella no inclouen cap edició de *Refranes famosíssimos* en l'abundant bibliografia que citen al *Diccionario de refranes* (1975), on recullen tots els refranys acumulats al *Diccionario de la Real Academia Española* (DRAE), des del *Diccionario de Autoridades* (1726-1739) i la primera edició del *Diccionario de la lengua castellana* (1780) fins a la seva divuitena edició (1956). És significatiu que molts «refranes» de l'obra no foren acceptats ni incorporats com a tals pel DRAE.

* * *

Les concordances lèxiques i fràsiques que hem posat de manifest entre *Refranes famosíssimos* i obres valencianes de la fi del segle XV apunten cap a una confecció en català de l'obra proverbial que ens ocupa, feta a València al voltant de l'any 1500. De fet, qualsevol romanista lector de textos castellans i catalans de la fi del segle XV és capaç d'advertir que el castellà de *Refranes famosíssimos* és traduït del català. Aquesta conclusió es reforça, com veurem més avall, per l'autoria que la documentació atribueix a mossèn Dimas, capellà, escriptor en català documentat a la València de la fi del segle XV.

4. Una marca pragmàtica significativa

La glossa introductòria al destacat IX.4, a *Refranes famosíssimos* hi ha un *exemplum* que diu:

Dos caminantes se hallaron en un mesón: el uno era castellano y el otro catalán, e el castellano tenia la mula muy simple y floxa, y el catalán la tenia muy brava y grunyidora, mas era andadora. Aviniéronse de baratar e, fecha concordia, yendo por el camino, el castellano se burlava del otro diziéndole: «Hermano, qué os parece desa asna?» El catalán no le quiso responder hasta que la falsa mula derribó al castellano, e entonces le dixo: hermano, *Mas amo asno que me lleve que cavallo que me derrueque.*

És cosa sabuda que, en general, als *exempla* dialògics amb dos protagonistes antagònics, el llest és el de la terra afí a qui ho conta, mentre que el ximple que s'equivoca és l'altre, el foraster o l'estrany. En el cas que ens ocupa, és difícil d'imaginar que aquesta contarella fos de creació castellana, deixant-hi malament el castellà. A partir de l'edició de 1523, hi desapareix l'*exemplum* en la seva integritat, amb el subsegüent daltabaix de l'estructura de l'obra: després del destacat IX.3 s'hi substitueix la resta del capítol IX per les glosses i els destacats del capítol X (del X.4 al X.30); s'hi permuten les rúbriques dels capítols X i XI; al nou capítol X, s'hi posen les glosses i els destacats del capítol IX (del IX.4 al IX.29); i al nou capítol XI, s'hi posen els tres fragments que faltaven del capítol X (del X.1 al X.3) més els propis del capítol XI (del XI.1 al XI.29). Amb tots aquests canvis, a l'inici del nou capítol X (que duu la rúbrica del capítol XI inicial), davant del destacat/moralitat (IX.4) de l'*exemplum* que ens ocupa, hi ha un redactat incompreensible format per les dues línies primeres del capítol XI inicial amb les tres línies darreres de la contarella. Amb tot això, s'hi desfà la contarella que deixava en mal lloc el castellà. Hi afegim una dada contextual: la modificació susdita es fa en l'edició de 1523, després de la victòria de les forces castelleses del virrei contra els valencians revoltats, quan està produint-se la forta repressió sobre els agermanats vençuts. En un context, a més, de progressiva substitució editorial de la llengua catalana per la castellana, un fenomen ben documentat que s'inicià a València en aquest segle XVI.

5. Altra prova de la catalanitat originària

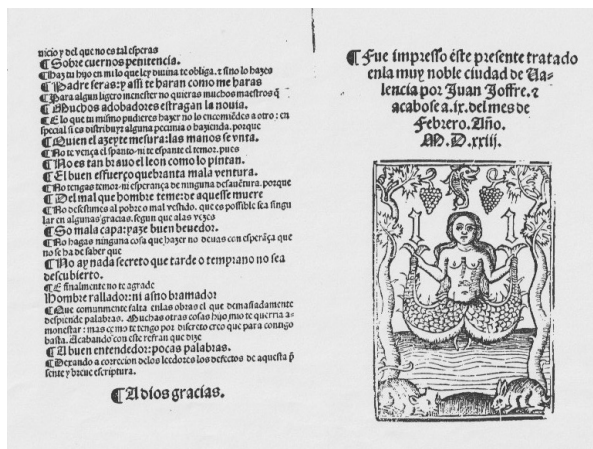
A la pàgina següent estan reproduïdes la coberta i el colofó d'una edició, en quart, inadvertida fins avui en estudis (paremiològics, de literatura sapiencial, bibliogràfics...) de l'àmbit romànic.⁵ Aquesta edició de 1523, impresa per Joan Jofre, establert a València entre 1498 i 1530 (Canet 1999), és la prova que tanca el cercle de la catalanitat subjacent de l'obra que ens ocupa, amb l'atribució diàfana de la seva composició a mossèn Dimas, prevere, escriptor valencià en llengua catalana (documentat a València entre 1468 i 1488). Hugo Bizzarri va tenir la gosadia de parlar despectivament de «El fantasma de Dimas capellán» (2009: 215-216), en no voler reconèixer que les dues referències documentals d'edicions perdudes atribuïdes a mossèn Dimas

---

⁵ En l'àmbit germànic, l'edició ha estat citada per diversos hispanistes, el primer dels quals l'americà George Ticknor, en l'edició en alemany (1852), ampliada, de la seva *History of Spanish Literature* (1849).

(Toledo 1510, en castellà; Barcelona 1511, en català) eren exemplars d'una mateixa obra: *Refranes glosados* (Toledo), *Refranys glosats* (Barcelona). A la vista de l'edició de 1523, el fantasma de Bizzarri s'esfuma.

(València 1523)

El bibliòfil Tomás Tamayo de Vargas, en la seva obra *Junta de libros* (c. 1624), dedica una entrada a l'exemplar imprès a Toledo (González 2012: núm. 545):

Mos DIMAS CAPELLAN. *Refranes glosados*. Toledo, por Juan Varela, 1510, 4°.

Sense localitzar cap exemplar d'aquesta obra, que continua perduda, l'anotació va ser represa per autors posteriors, el primer dels quals Nicolás Antonio, en la seva *Bibliotheca Hispana Nova* (1783), d'ampli ressò:

DIMAS. DIMAS CAPELLAN, scripsit: *Refranes glosados*. Toleti apud Joannem Varela 1510. 4.

Cristobal Pérez Pastor, en el seu llibre sobre la impremta a Toledo (1887: núm. 42), repren l'entrada de Nicolás Antonio i completa el «Mos» de Tamayo de Vargas com a «Mosén»:

Refranes glosados por Mosen Dimas, Capellán. Toledo, por Juan Varela, 1510, 4°.

José Maria Sbarbi, en la seva monografia sobre els refranys castellans (1881: 366-327), a continuació de ressenyar l'edició impresa a Burgos (1509), es pregunta si l'obra de Dimas, impresa a Toledo (1510), «¿será, por ventura, la misma que queda apuntada en el artículo anterior?».

Frederick J. Norton i Julián Martín Abad (1966 [1997]) no van tenir cap dubte sobre el fet que es tractava de la mateixa obra: les edicions que hi consignen (Burgos 1509, 1515; Toledo 1510; Sevilla 1519; Barcelona 1511) van totes sota la rúbrica «Glos. Dimas» (1997 [1966]: 333-334). Més encara, en reproduir l'anotació que va fer Ferran Colom al *Regestrum* de la seva *Biblioteca colombina*, Norton (1978: núm. 220) va posar de manifest, de forma fefaent per qui vulgui llegir-ho, que els començaments de les primeres glosses i refranys i els finals dels darrers refranys i glosses són coincidents en les dues edicions (la castellana de Burgos, 1509, i la catalana de Barcelona, 1511). Així doncs, excepte per

a qui es negava a acceptar la realitat, per prejudicis ideològics, resultava evident que *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos 1509, 1515) i *Refranys en prosa glossats per mossèn Dimas, prevere* (Barcelona 1511) eren la mateixa obra, l'una en castellà, conservada, i l'altra en català, desapareguda.⁶ Bizzarri (2009) ha relliscat totalment en oposar-se, no ja a nosaltres, sinó a les autoritzades conclusions de Norton i Martín Abad.

Maria Conca, a la seva tesi doctoral (1994) i al llibre posterior en col·laboració amb Josep Guia (1996), va partir de la identificació susdita i va mostrar la catalanitat originària de l'obra, tot analitzant els catalanismes de l'edició castellana, en parèmies, locucions i lèxic. A més, s'hi aporta la identificació de mossèn Bartomeu Dimas, prevere, com autor de versos i proses en català, participant en diversos certàmens literaris (1474, 1487, 1488) de la València del darrer terç del segle XV (Conca – Guia 1996: 97-101). L'any 1474 encara no era prevere, però ja ho era els anys 80, quan se'l menciona com «lo digne mossèn Dimas». Podem afegir dues dades biogràfiques més, referides probablement al mateix personatge, que concorden amb la seva cronologia:

- Un infant de més de 7 anys, possiblement ja adolescent, l'any 1468, va rebre la tonsura a la capella de Sant Bartomeu de la Seu de València, per part del bisbe Miquel Cascant, auxiliar de Roderic de Borja (Milagros Càrcel 2018: 184):
«Die sabbati quatuor temporum in Trinitate, intitulata undecima mensis iunii anno predicto M.CCCC.LXVIII°. prefatus reverendus dominus episcopus Christonopolitanus, sub dicta licencia, in capella Sancti Bartholomei Ecclesie Valentine generales ordines celebrando sequentes ad infrascriptos ordines duxit promovendos:
Ad tonsuram
Dimam Ballester, filium venerabilis Dime Ballester, civis».
- Als protocols del notari Gaspar Martí, en un document del 4 de març de 1484, figura com a marmessor d'un traginer el capellà de l'església de Sant Esteve de València (*Arxiu de Protocols de València*, 19257):
«Venerabile vir Bartholomeus Ballester *alias* Dimas, prebiter, vicarius temporalis ecclesie sancti Stephani Valencie».

Fermín de los Reyes (2005: 9-34) admet que «se puede atribuir su paternidad [de *Refranes famosíssimos*] a dicho capellán [Dimas]», per bé que que, en mencionar l'edició barcelonina de 1511, omet el detall que aquesta és en català, extrem que s'afirma a l'assentament de Ferran Colom al seu *Regestrum*: «Refranes en prosa catalana glosados por mosén Dimas, prevere».

Així doncs, el més assenyat era acceptar, sense prejudicis, que l'obra havia estat composta, segons les atribucions contingudes a les rúbriques titulars, pel prevere mossèn Dimas, escriptor en català, documentat a la València de finals del segle XV. Avui, la localització de l'edició feta a València, en castellà, l'any 1523, per l'impresor Joan Jofre, no deixa lloc al dubte pel que fa a l'atribució d'autoria: *Refranes en prosa glosados por el reverendo mossén Dimas, clérigo*. Observem, a més, la similitud dels títols i l'atribució d'autoria en les edicions de Toledo (1510), Barcelona (1511) i València (1523), les quals apunten cap a l'existència d'una (primera) edició prèvia.

---

⁶ El paratext inicial de cinc línies de *Refranes famosíssimos* no figura en l'edició catalana (no és mencionat al *Regestrum* de la Biblioteca colombina), per la qual cosa cal deduir que degué ser un afegit de l'edició castellana, en la qual es canvia el títol i s'omet l'atribució d'autor.

6. Hipòtesi sobre la primera edició de *Refrans en prosa glossats*

La nostra hipòtesi és que la primera edició de l'obra es degué fer a València, en català, els darrers anys del segle XV, probablement impresa per Nicolau Spindeler, amb el títol: *Refrans en prosa glossats per mossèn Dimas, prevere*, de la qual deriven una segona edició catalana a Barcelona (1511), amb el mateix títol, una primera edició castellana a Burgos (1509), amb títol canviat i omisió d'autor,⁷ i una segona edició castellana a Toledo (1510), amb títol i atribució d'autoria conservats. A l'edició de Toledo, que no pot dependre de la de Burgos pel que fa a l'atribució d'autoria, el «Dimas capellán» només pot explicar-se com a traducció del «Dimas prevere» (d'una necessària primera edició valenciana). I a l'edició de València (1523), que reproduïx el text castellà de l'edició de Burgos (amb la desestructuració adés explicada), Joan Jofre no podia agafar de Burgos el títol, l'atribució d'autoria i el gravat de la coberta sinó que ho havia de fer, necessàriament, d'edicions anteriors de València o Barcelona.

(Köhl 1490)

(València c. 1498)

(Barcelona c. 1505)

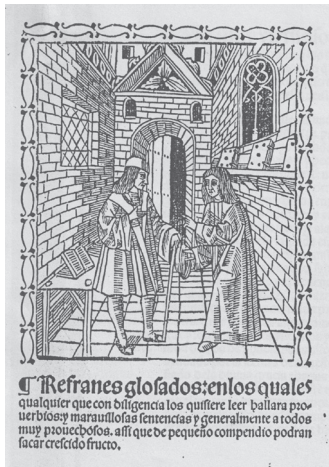
Nicolau Spindeler, impressor alemany que va treballar a Saragossa (1475), Tortosa (1477), Barcelona (1478-1483), Tarragona (1484), València (1489-1500) i Barcelona (1501-1506), on va morir, és presentat per Haebler (1902: 16-17) com «un impressor excelente, y de prendas poco comunes; pues los libros por él impresos en Barcelona y Tarragona estaban muy bien hechos y el primero que hizo en Valencia, el *Tirant lo Blanch* de 1490, es una de las producciones más hermosas de las antiguas prensas de la Península» i com un bon gravador: «puso repetidas veces estampas grabadas en madera, trabajo en el que era muy diestro», com bé ho palesa la preciosa orla de la coberta del *Tirant*. Destaquem aquest aspecte perquè el gravat de la coberta de l'edició de Jofre de 1523 és còpia (amb una altra matriu més basta) d'un gravat creat per Spindeler i usat en obres de caire sapiencial impreses per ell. Sembla com si l'hagués fet expressament, amb un pare/mestre allixonant el seu fill/deixeble (com és el cas

⁷ Assenyalem, com a cosa curiosa, un cert paral·lelisme amb la peripècia editorial del *Tirant lo Blanch*: una primera edició en català a València (1490), de la qual deriven una segona edició catalana a Barcelona (1497) i, d'aquesta, una primera edició castellana a Valladolid (1511), amb omisió de l'atribució d'autoria.

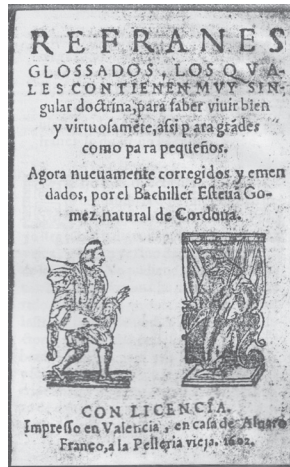

de l'obra que ens ocupa), particularitzant en aquesta imatge els gravats alemanys del tipus *accipies*,⁸ on hi ha un mestre (Sant Gregori, Boeci...) adoctrinant deixebles.

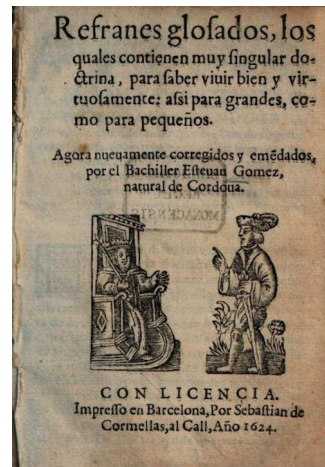
El gravat de Spindeler es troba en les obres: *Elegantiolae* (València c. 1498), d'Augustinus Datus, al *verso* de la coberta (Haebler 1903: núm. 190; Vindel 1946: núm. 77); *Epistola de regimine domus* (València o Barcelona c. 1500), del Pseudo-Bernat, al *verso* de la coberta (Habler 1902: núm. 20; Romero 2004: 331-335; Lamarca 2015: 155); *Floretus* (Barcelona, 1503), al *verso* de la coberta (Norton 1978: núm. 86; Lamarca 2015: 160); *Doctrina com los pares deuen criar los fills* (Barcelona, c. 1505), de Jaume d'Erla, a la coberta (Norton 1978: núm. 89; Lamarca 2015: 180). És en aquest context on cabria situar la primera edició de *Refranys en prosa glossats per mossèn Dimas, prevere*. De la mateixa manera que l'edició de 1523 ha passat inadvertida durant segles, sota la rúbrica «Refranys en prosa»⁹ en la *Bayerische Staatsbibliothek* de Munich,¹⁰ podria ser i fora desitjable que la primera edició també tingués la mateixa sort.

(Burgos 1524)

(València 1602)

(Barcelona 1624)

Tornant a les relacions entre impremtes i obres catalanes, de València i Barcelona, i castellanes, de Burgos, cal observar que el text (no la coberta) que pren Joan Jofre (València 1523) és el de l'edició de Fadrique de Basilea (Burgos 1509) i que el text editat per Jofre, amb les modificacions estructurals explicades més amunt, és immediatament reprès i editat per Alonso de Melgar (Burgos 1524), gendre i continuador de Fadrique de Basilea, amb una coberta i un títol diferents dels precedents.¹¹ Totes les edicions posteriors a la de 1523 reproduïxen les modificacions

⁸ Observem que la inscripció llatina: *Accipe fili documenta patris tui* passa al català com: *Mon fill, aprèn la doctrina de ton pare y a ta mare obeex*. No podem saber si l'edició de Barcelona (1511) també portaria el mateix gravat de portada.

⁹ El sintagma *refranys en prosa* podria pressuposar l'existència d'uns previs refranys en vers, que sí que van existir a la València de la fi del segle XV (Conca - Guia 2003) i que s'imprimiren abans del 1513 (Norton 1978: núm. 1356).

¹⁰ El llibre va pertànyer, segons l'anotació autògrafa de la coberta, a Johann Albrecht Widmannstetter (1506-1557), humanista, hispanista i orientalista austríac, rector de la Universitat de Viena.

¹¹ El gravat de l'edició de 1524 és un dels que hi ha a l'edició de *Cárcel de amor* (Burgos 1496), que Fadrique

introduïdes en aquesta, però no l'atribució d'autoria a mossèn Dimas ni el gravat d'Spindeler; tampoc no ho fan les edicions de València (1602) ni de Barcelona (1624), que ja havien perdut la diguem-ne tradició autòctona de cent anys enrere, però continuaven dependents entre elles.

7. Conclusions

La catalanitat originària de *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* queda ben explícita en el present treball. D'antuvi, una lectura de l'obra per una persona competent en textos catalans i castellans de l'època, ja dona a entendre la direcció de la traducció. El castellà de l'obra conté nombrosos catalanismes i és, per tant, prou deficient lingüísticament; per això, en les edicions successives s'hi han fet correccions i, a més, molts paremiòlegs espanyols han ignorat aquesta obra. Paral·lelament, és ben acreditada l'existència d'una edició en català, malauradament perduda. Calia, doncs, un mètode eficaç per esbrinar els calcs de parèmies, locucions i lèxic que demostrés sense esclatx el pas de la llengua original a la llengua meta.

El mètode, anomenat per nosaltres de *concordances fràsiques*, parteix de la cerca de concordances entre els *corpora* a estudiar, atenent les credencials d'ús en cadascuna de les llengües contrastades: castellà i català. En aquesta tasca, hem utilitzat nombrosa documentació que mostra l'existència de codificacions catalanes i l'absència de castellanès, anteriors o coetànies a les incloses en *Refranes famosíssimos*, a més de la presència d'unitats lèxiques pròpies d'una llengua i no pas de l'altra. Tot això sense perjudici del fet que, en la concordança, es doni el cas en què la parèmia traduïda sigui, de fet, un refrany equivalent existent en la llengua meta, i aquest cas no serveix com a prova de dependència.

En l'argumentari d'aquest treball, també hem tingut en compte aspectes pragmàtics, com ara l'*exemplum* dels dos caminants que es troben en un hostal, en què s'evidencia que el punt de vista del relat s'identifica amb el protagonista català, per part de l'emissor (autor) i per al receptor (lector), i exposem les raons per les quals aquesta contarella mig desapareix en l'edició de 1523 i posteriors. Així mateix, hem reportat i aportat totes les dades conegudes de mossèn Dimas, que visqué i escrigué en català a la València de la fi del segle XV, autor a qui alguns paratextos atribueixen l'obra, la qual es degué imprimir a València, cap a la fi del segle XV, per Nicolau Spindeler. En qualsevol cas, aquesta darrera hipòtesi podrà estar molt o poc d'acord amb la realitat, però allò important és el fet que el llibre que ens ocupa és una obra original catalana.

Considerem que aquest treball aclareix aspectes importants de les literatures sapiencials catalana i castellana, en el tombant de l'Edat Mitjana al Renaixement.

Bibliografia

ALCOVER, Antoni M. – MOLL, Francesc de P. (1930-1962), *Diccionari Valencià-Català-Balear (DCVB)*, 10 volums, Palma: Moll, [disponible en <<https://dcbv.iec.cat>>, 25/4/2023].

---

de Basilea degué prendre de l'edició d'Hurus (Saragossa 1493) o de l'edició catalana de Rosenbach (Barcelona 1493).

- BIZZARRI, Hugo (2000), *Diccionario paremiológico e ideológico de la Edad Media (Castilla, siglo XIII)*, Buenos Aires: Secrit.
- BIZZARRI, Hugo (ed.) (2009), *Refranes famosísimos y provechosos glosados (1509)*, Zaragoza: Hispanica Elvetica.
- BIZZARRI, Hugo (ed.) (2019), *Dichos de sabios (1402)* de Jacobo Zadique de Uclés, San MILLÁN de la Cogolla: Cilengua.
- CAMPOS, Juana – BARELLA, Ana (1975), *Diccionario de refranes*, Madrid: Anejos del Boletín de la RAE.
- CANET, Josep Lluís (1999), «El impresor valenciano Juan Jofre», *Tragicomedia de Calisto y Melibea*, SALVADOR, N. – BOTTA, P. – CANET, J. L. (eds.), València: Alfons el Magnànim, 39-52.
- CÀRCEL, Milagros (2018), *'Liber ordinum' de la diòcesi de València (1463-1479)*, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV).
- COLON, Germà (2003), *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (PAM).
- CONCA, Maria (1994), *Teoria i història dels proverbis catalans. Aplicació a un corpus paremiològic del segle XVI*, Tesi Doctoral, València: PUV.
- CONCA, Maria – GUIA, Josep (1996), *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona: PAM.
- CONCA, Maria – GUIA, Josep (2003), «Un joc poètic en proverbis. Edició i estudi paremiològic de *Refrans rimats*», *Catalan Review* 17, 53-86.
- CONCA, Maria – GUIA, Josep (2006), «Anàlisi contrastivo del fràscico de *Tirant lo Blanc* (València, 1490; Barcelona, 1497) y sus traduccions: castellana (Valladolid, 1511) e italiana (Venezia, 1538, 1566, 1611). Entre el calco, la equivalencia y la creación», *Cahiers de Prohemio* 7, 195-215.
- CONCA, Maria – GUIA, Josep (2014), *La fraseologia. Principis, mètode i aplicacions*, València: IIFV-Bromera.
- CONCA, Maria – GUIA, Josep (2018), «La traducció castellana quatrecentista del *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* de Jafudà Bonsenyor», dins PÉREZ SALDANYA, M. – ROCA, R. (eds.), *Del manuscrit a la paraula digital. Estudis de llengua i literatura catalanes*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 11-35.
- CONCA, Maria – GUIA, Josep (2022), «Eiximenis i Boeci en el llibre sapiencial català traduït al castellà per Jacob Zadique d'Uclés en 1402» *Scripta* 20, 1-21.
- CONCA, Maria – GUIA, Josep (2023), «Concordances fràsiques entre *Dichos de sabios e philòsofos* (1402) i *Refranes famosísimos y provechosos glosados* (1509), dues traduccions castellanés d'obres sapiencials catalanes», *XIX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Vic, juny-juliol 2022), pendent de publicació.
- Corpus del Diccionario histórico de la lengua española (CDH)* [disponible en <<https://apps.rae.es/CNDHE/view/inicioExterno.view.jsessionid=CB0B3C858CD2DF5F2E55A9C9492EE0C2>>, 25/4/2023].
- COROMINES, Joan – PASCUAL, José Antonio (1980), *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico (DCECH)*, 6 volums, Madrid: Gredos.
- COROMINES, Joan (1980-1991), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECLC)*, 10 volums, Barcelona: Curial.
- GARCÍA DE CASTRO, Diego (2006), *Seniloquium* (s. XV), CANTALAPIEDRA, F. – MORENO, J. (eds.), València: PUV.

- GONZÁLEZ, Cristina (2012), *La «Junta de libros» de Tamayo Vargas: ensayo de documentación bibliográfica*, Tesis Doctoral, Madrid: Universidad Complutense.
- HAEBLER, Konrad (1902), *Tipografía ibérica del siglo XV*, Leipsig: Karl W. Hiersemann.
- HAEBLER, Konrad (1903), *Bibliografía ibérica del siglo XV*, Leipsig: Karl W. Hiersemann.
- LAMARCA, Montserrat (2015), *La imprenta a Barcelona (1501-1600)*, Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- MORAWSKI, Joseph (1925), *Proverbes français antérieurs au XVe siècle*, Paris: Champion.
- NORTON, Frederick J. (1978), *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal 1501-1520*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NORTON, Frederick J. (1997) [1966], *La imprenta en España 1501-1520*, edició anotada per Julián Martín Abad, Madrid: Ollero - Ramos.
- NÚÑEZ, Hernán (2001), *Refranes o proverbios en romance (1555)*, COMBET, L. - CONDE, G. - GUIA, J. - SEVILLA, J. (eds.), Madrid: Guillermo Blázquez.
- O'KANE, Eleanor (1959), *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*, Madrid: Anejos del Boletín de la RAE.
- Oxford Dictionary of English Proverbs (ODEP)* (1970), Oxford University Press (Third Edition).
- PACZOLAY, Gyula (1997), *European Proverbs in 55 Languages*, Veszprém: Veszprémi - Nyomda RT.
- FARNÉS, Sebastià (1992-1999), *Paremiologia catalana comparada (PCC)*, 8 volums, VIDAL ALCOVER, J - SUNYER, M. - SAVALL, J. L. (eds.), Barcelona: Columna.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1780; facsímil de 1991), *Diccionario de la lengua castellana*.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1956), *Diccionario de la Real Academia Española (DRAE)*.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2013-), *Diccionario histórico de la lengua española (DHLE)* [disponible en <<https://www.rae.es/dhle/>>, 25/4/2023].
- REYES, Fermín de los (ed.) (2005), *Refranes famosíssimos y provechosos glosados (1509)*, Burgos: Fundación Instituto Castellano y Leonés de la Lengua.
- RIERA, Jaume (1989), «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, València-Barcelona, IFV-PUV, v. VIII, 699-709.
- ROMERO, Diego (2004), *Catálogo gráfico-descriptivo de la imprenta en Valencia (1473-1530)*, Tesis Doctoral, València: Universitat de València.
- SBARBI, José María (1891), *Monografía sobre los refranes*, Madrid: Imp. de los Huérfanos.
- TOSI, Renzo (2003) [1991], *Dizionario delle sentenze latine e greche*, Milano: Biblioteca Universale Rizzoli.
- VINDEL, Francisco (1946), *El arte tipográfico en Valencia, Mallorca y Murcia durante el siglo XV*, Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores.

